

برنامه مطالعاتی «حدیث خوانی روشمند»^۱

سید محمد کاظم طباطبایی^۲

چکیده

حدیث خوانی یا مطالعات حدیثی از مهمترین ضرورت‌های یک کارشناس علوم اسلامی است که در گذشته‌های دور همواره در حوزه‌های علمیه به صورت رسمی وجود داشته است. اکنون این مطالعات، بیشتر به صورت فردی دنبال می‌شود. در این نوشتار پس از بیان شاخصه‌های چگونگی گزینش یک متن مناسب، طرحی کاربردی و روش‌مند برای مطالعه متون حدیثی ارائه شده است. این طرح در هفت بخش اصلی (هفت وادی) و چهل متن گزینش شده (چهل منزل) برای مطالعه در حدود هزار ساعت در نظر گرفته شده است. به عبارت دیگر برای مطالعه هر کتاب یا احادیث گزینش شده تنها بیست و پنج ساعت وقت لازم است. علاقه‌مندان به حدیث‌خوانی با یک برنامه‌ریزی چهارساله می‌توانند با مطالعه این متون در شمار حدیث پژوهان قرار گیرند.

کلیدواژه‌ها: حدیث، حدیث‌خوانی، طرح مطالعات احادیث، شیوه‌قرائت و درک متون.

مقدمه

اگر کسی بخواهد عالمی توانمند در امور دینی شود و به عنوان منادی شریعت با مردم سخن بگوید، باید علاوه بر قرآن کریم، با متون حدیثی آشنایی داشته باشد. به بیان دیگر، مردم از عالمانی که در حوزه علمیه به تحصیل پرداخته‌اند، انتظار دارند که معارف دین را در اختیار آن‌ها قرار داده و پاسخگوی نیازهای دینی آن‌ها باشند. بدیهی است کسی که از منابع حدیثی بهره‌ای نبرده و با آن‌ها آشنا نیست، نخواهد توانست از عهده این مهم برآید. پس لازم است که مبلغان، نویسندگان و پژوهشگران حوزه دین با متون حدیثی آشنا شوند. چگونه می‌توان به این آشنایی دست یافت و از متون غنی حدیثی استفاده کرد؟ سیر مطالعه منابع حدیثی چگونه باید باشد؟ با چه شیوه‌ای می‌توان به مجموعه معارف حدیثی دست یافت؟ آیا نیازمند برنامه‌ریزی خاصی هستیم یا این که می‌توان به صورت دلخواه از هر کتابی که خواستیم، شروع کنیم؟

۱. اصل این بحث با عنوان «هفت وادی، چهل منزل» در سلسله نشست‌های انجمن حدیث حوزه در مدرسه فیضیه توسط استاد سید محمد کاظم طباطبایی در آبان‌ماه سال جاری ارائه شد و پس از آن مجله حدیث حوزه به جهت اهمیت و ضرورت موضوع، متن سخنرانی را ویراسته و زیر نظر استاد، تبدیل به مقاله حاضر نموده است.

۲. استادیار دانشگاه قرآن و حدیث قم و مدرس مرکز تخصصی علوم حدیث.

برخی با توجه به این که کتاب شریف الکافی مهم‌ترین کتاب حدیثی ماست، حدیث‌خوانی را از جلد اول این کتاب آغاز می‌کنند و برخی دیگر، با کتاب نهج البلاغه شروع می‌کنند. ایشان از آنجا که نمی‌دانند مباحث ابتدایی هر دو کتاب، سخت‌ترین قسمت‌های هر دو کتاب است،^۳ در آغازین روزهای مطالعه، با دشواری مواجه شده، از مطالعه دست می‌شویند. بعضی دیگر، هر کتاب حدیثی را که یافتند، بی هیچ تقدم یا تأخیری، مطالعه می‌کنند، اما از آنجا که هیچ نظم منطقی بر برنامه مطالعاتی ایشان حکمفرما نیست، کمتر از کار خویش بهره می‌برند. اینجاست که نیاز به برنامه‌ریزی درست احساس می‌شود تا علاقه‌مندان بتوانند بر اساس آن، با متون حدیثی آشنا شده، مجموعه معارف اسلامی به آنها منتقل شود. این برنامه‌ریزی باید به گونه‌ای باشد که تمامی موازین آموزشی را در برداشته، بر ذهن مخاطب اثر مطلوبی بگذارد. ابتدا باید دید که یک برنامه مطالعاتی خوب و اثرگذار چه ویژگی‌هایی باید داشته باشد:

جذابیت

اولین ویژگی یک برنامه مطالعاتی جذابیت و نشاط‌آوری است. در ابتدای سخن گفته شد که برخی با خطبه اول نهج البلاغه یا کتاب العقل الکافی شروع می‌کنند یا احادیث سخت را می‌بینند که جذابیت لازم را برای افراد، در این مرحله ندارد. در کتاب العقل الکافی، روایتی بدین گونه آمده است:

لَمَّا خَلَقَ اللَّهُ الْعَقْلَ قَالَ لَهُ أَقْبِلْ فَأَقْبَلَ ثُمَّ قَالَ لَهُ أُدْبِرْ فَأُدْبِرَ فَقَالَ وَ عِزَّتِي وَ جَلَالِي مَا خَلَقْتُ خَلْقًا أَحْسَنَ مِنْكَ إِلَّا كَ أَمْرٍ وَ إِيَّاكَ أَنْهَى وَ إِيَّاكَ أَثِيبُ وَ إِيَّاكَ أَعَابِبُ؛^۴ چون خداوند عقل را آفرید، از او خواست که سخن گوید، سپس به او فرمود: پیش آی، پس عقل پیش آمد. سپس فرمود: بر گرد، پس او پشت نموده و بر گشت، سپس خداوند فرمود: سوگند به عزت و جلالم که هیچ آفریده‌ای را نیافریده‌ام که نزد من از تو محبوب‌تر باشد و تو را به صورت کامل قرار نمی‌دهم، مگر در وجود کسی که دوستش دارم. آگاه باش که من تو را امر و نهی می‌کنم و تو را کیفر و پاداش می‌دهم.

این روایت یکی از مشکل‌ترین روایات است. نمی‌دانیم خلقت عقل، فرمان دادن به او و پذیرش او (أَقْبِلْ فَأَقْبَلَ)، به چه معناست و چه مفهومی دارد؟ برای مرحله اول، اگر کسی بخواهد با بی‌دقتی از این مباحث بگذرد، چیزی یاد نمی‌گیرد و اگر بخواهد به طور عمیق به آنها بپردازد، هنوز اطلاعات لازم را در اختیار ندارد و نتیجه کسالت‌باری را

۳. کتاب‌های ابتدایی جلد اول الکافی (از مجموعه هشت جلدی)، یعنی کتاب العقل، کتاب التوحید و نیز کتاب الحجج، سخت‌ترین قسمت‌های آن بوده و برخی از موارد آن حتی با استاد هم قابل دسترسی نیست. نهج البلاغه هم دقیقاً همین وضعیت را دارد. خطبه اول نهج البلاغه از روایات مشکل است. در حالی که مرحوم امام خمینی رحمه الله علیه در پیامی به کنگره هزاره نهج البلاغه در سال ۱۳۵۹ش، نوشتند که همه متفکران عالم جمع بشوند و ببینند که این جمله‌ای که مندرج است در خطبه اول نهج البلاغه، را می‌توانند بفهمند و تحلیل کنند که امیرالمؤمنین علیه السلام در توصیف ذات الهی می‌فرماید «مع کل شی لا بمقارنه و غیر کل شی لا بمزایله». این معیت بدون مقارنه چیست؟ تصویر این، کار سختی است و مرحوم امام به عنوان تحدی، از همه متفکران خواستند که در این موضوع غور کنند. جمله‌ای که حضرت امام با آن همه وسعت اطلاعات این گونه برخورد کند، پس ما طلبه‌های معمولی چگونه می‌توانیم با عمق آن ارتباط برقرار کنیم؟

۴. الکافی (ط _ الإسلامية)، ج ۱، ص ۲۶.

به دنبال خواهد داشت. حتی اگر کسی بخواهد نهج البلاغه را بخواند، شرط اول آن، این است که از حکمت‌های نهج البلاغه شروع کند، و شروع از خطبه اول یا خطبه یکصد و هشتاد و شش صحیح به نظر نمی‌رسد. به جرأت می‌توان گفت که از زمان امیرالمومنین علیه السلام تا به حال، کمتر کسی معنای این دو خطبه را به طور کامل درک کرده است. دلیلی ندارد که ما خطبه اول یا خطبه یکصد و هشتاد و شش را بخوانیم، در صورتی که حکمت‌های ساده‌تر بسیاری وجود دارد که جذاب‌تر است.

استمرار

شرط دوم، استمرار داشتن حدیث‌خوانی است. گاهی برخی از علاقه‌مندان به حدیث‌خوانی ابتدای تابستان هر سال برنامه‌ای را برای مطالعه طراحی می‌کنند، اما عمل به این برنامه معمولاً یک یا دو هفته بیشتر دوام ندارد. عدم استمرار علل متفاوتی دارد که یکی از آنها خستگی یا پس زدن است و علت دیگر، آن است که مطالب مطالعه شده، مباحثه نمی‌شود.

برخورداری از شیوه آموزشی

یکی از علل ناکامی برنامه‌های مطالعاتی این است که مسیر مطالعه مسیر روشنی نیست؛ علاقه‌مندان به حدیث‌خوانی نمی‌دانند از کجا باید شروع کنند و مطالعاتشان به کجا باید بیانجامد. علاوه بر استمرار داشتن و جذاب بودن، باید از شیوه آموزشی هم پیروی کرد؛ یعنی مطالعه از مراحل آسان آغاز شود و به مراحل سخت و دشوار بیانجامد. مثلاً در مطالعات حدیثی، از احادیث ساده و کوتاه شروع شود و در پایان، به مشکل‌الحدیث برسد. این شیوه آموزشی که شیوه‌ای منطقی است، باید مدنظر کسانی باشد که می‌خواهند به مطالعه حدیث پرداخته و به معارف حدیث دست‌یابند.

جامعیت و فراگیری

در یک برنامه مطالعاتی باید امکان آشنایی جامع و فراگیر نسبت به موضوعات گوناگون را حاصل نماید. گاهی اوقات دیده می‌شود که برخی افراد روایات زیادی در موضوعات اخلاقی خوانده‌اند، ولی با موضوعات اعتقادی بیگانه هستند. به عنوان نمونه، طلبه‌ها چون در مباحث خارج فقه با احادیث فقهی آشنا می‌شوند، معمولاً احادیث فقهی را مطالعه کرده‌اند و با روایات فقهی آشنا هستند، اما از روایات اعتقادی بهره کافی ندارند؛ حتی کسانی که روایات اعتقادی را می‌خوانند، معمولاً به سمت مباحث امامت و ولایت گرایش یافته‌اند، ولی به مباحث توحید _ که اصل و اساس معارف است _ کمتر می‌پردازند. به نظر می‌رسد که باید شیوه‌ای برای مطالعات حدیثی پیشنهاد شود که به آشنایی جامع و فراگیر نسبت به همه موضوعات معارفی بیانجامد.

درب‌گیری روایات همه معصومان علیهم السلام

از دیگر ویژگی‌های یک برنامه مطالعاتی کامل، آن است که در بردارنده روایات تمامی معصومان علیهم السلام باشد. اگر الان از گروهی از طلاب خواسته شود که پنج یا ده روایت از امام جواد یا امام هادی یا امام حسن عسکری علیهم السلام بازگو کنند، متأسفانه مشاهده خواهد شد که روایتی از این امامان در ذهن بسیاری از ایشان نیست، در حالی که روایات زیادی از امیر المؤمنین علیه السلام یا امام صادق علیه السلام در ذهن دارند. درست است که حجم روایات امیر المؤمنین، امام باقر و امام صادق علیهم السلام نسبت به دیگر معصومان علیهم السلام بیشتر است، ولی به نظر می‌رسد باید روایت‌خوانی ما به گونه‌ای باشد که ما با روایات همه معصومان علیهم السلام آشنا باشیم.

شناخت مصادر حدیثی

آخرین ویژگی یک برنامه مطالعاتی حدیث این است که طلاب را با مصادر حدیثی معتبر و متفاوت با توجه به نقش و نفوذ آنها آشنا سازد. بیش از دویست مصدر حدیثی وجود دارد که شاکله حدیثی دارند. دویست مصدر دیگر هم هست که نگاه آنها حدیثی است؛ یعنی در مجموع، چهارصد مصدر حدیثی و در بردارنده حدیث در اختیار ماست. ما با چه مقدار از مصادر حدیثی، از این مجموعه بسیار بزرگ و عظیم آشنا هستیم؟ به کتاب الکافی به این جهت که مهم‌ترین کتاب حدیثی شیعه است، خیلی بها می‌دهیم. به نهج البلاغه نیز از آنجا که روایات اجتماعی، تربیتی، سیاسی ویژه‌ای دارد _ که آن را از کتاب‌های فقهی متمایز می‌کند _ توجه می‌کنیم؛ ولی چرا با کتاب‌هایی چون نزهة الناظر یا نوادر الاخبار آشنا نیستیم؟ این‌ها کتاب‌های حدیثی ما هستند و روایات فراوانی در بردارند؛ اما معمولاً طلاب با این مصادر کمتر آشنا هستند. پس برنامه‌ریزی ما باید به گونه‌ای باشد که مصادر حدیثی متفاوت را هم با توجه به نقش و نفوذ آنها بشناسیم.

با توجه به ویژگی‌های یاد شده، برنامه مطالعاتی حدیث‌خوانی روشمند، با عنوان «هفت وادی، چهل منزل»، طراحی شده است که مراحل و جزئیات آن در پی می‌آید.

هفت وادی، چهل منزل

در برنامه حدیث‌خوانی روشمند، هفت وادی (مرحله) و چهل منزل (کتاب) در نظر گرفته شده است.^۵ در این برنامه، هر مرحله پیش نیاز مرحله بعد بوده، میانگین مطالعه حدیث در هر منزل در حدود بیست و پنج ساعت

۵. اعداد هفت و عدد چهل در روایات ما اعداد مقدس شمرده می‌شوند و روایاتی درباره آنها در مصادر حدیثی ما وجود دارد. همچنین، روایات فراوانی با عددهای هفت و چهل وجود دارد که در کتاب‌های الخصال، المواعظ العددیة یا معدن الجواهر نقل شده است.

است؛ یعنی برای اجرای کامل این مطالعه حدیثی باید دست کم، هزار ساعت وقت صرف کرد: چهل منزل و هر منزل بیست و پنج ساعت.

البته اگر کسانی بتوانند احادیث مطالعه شده هر مرحله را روزانه و در گروه‌های دو نفره یا سه نفره مباحثه کنند، بهتر می‌توانند مطالب را در ذهن خود ماندگار کنند. از فواید این مباحثه‌ها، علاوه بر درک درست روایات خوانده شده، تبادل نکته‌های مهمی است که به ذهن افراد رسیده است.^۶

اگر ۲۵۰ روز در سال برای برنامه حدیث‌خوانی روشمند وقت صرف شود، این برنامه پس از چهار سال به پایان می‌رسد و بعد از این مدت، طلابی آگاه به معارف حدیثی برای پاسخگویی به نیازها و پرسش‌های جامعه تربیت شده‌اند. روشن است که این برنامه حدیث‌خوانی برای افرادی طراحی شده است که هیچ آشنایی حدیثی ندارند؛ اما کسانی که در گذشته برنامه حدیث‌خوانی داشته‌اند، می‌توانند مراحل اولیه را سریع‌تر به پیش ببرند و مراحل ساده‌تر را با سرعت بیشتری طی کنند. همچنین ممکن است افرادی باشند که نتوانند هزار ساعت برای این برنامه حدیث‌خوانی وقت صرف کنند. این افراد می‌توانند مراحل را کوتاه‌تر کنند؛ مثلاً ساعات کمتری را برای مطالعه کتاب معرفی شده صرف نمایند؛ اما نباید منزلی را حذف کنند؛ یعنی همه این مراحل باید به صورت زنجیره‌وار و پی در پی پی‌موده شود.

باید به این نکته مهم توجه داشت که این طرح یک برنامه عمومی است. هر چند که در آن به همه مباحث معرفتی مطرح در حوزه حدیث، مثل مباحث تفسیر، اعتقادات، سیاست، اجتماع، تاریخ و سیره، اقتصاد و فقه پرداخته می‌شود، اما اگر کسی بخواهد به طور تخصصی این حوزه‌های معرفتی را ادامه دهد، نیازمند آن است که بعد از پایان یافتن این مرحله، یک حوزه تخصصی ویژه را انتخاب کند و مطالعات خود را در آن حوزه گسترش دهد.

وادی اول: متن ساده، درک ساده

در این وادی به مطالعه متون ساده پرداخته می‌شود. هدف، در این مرحله، آن است که درک و فهمی ساده و نه عمیق از احادیث حاصل شود. دلیل این آسان‌گیری، جذابیت متن و تأثیرگذاری آن بر روی خواننده‌ای است که می‌خواهد با متون حدیثی انس پیدا کند. برنامه این مرحله فقط مطالعه روایات است و خواننده نباید درصدد حفظ آنها برآید.

منزل اول، الدرّة الباهرّة

۶. یکی از اقداماتی که می‌تواند میزان ماندگاری مطالب را در ذهن بالا ببرد، یادداشت‌برداری است. یادداشت‌برداری اگر چه زمان‌بر است، ولی به تثبیت مطالب بسیار کمک می‌کند.

کتابی که در منزل اول معرفی می‌شود، کتاب شریف الدرّة الباهرة^۷ است. این کتاب منسوب به شهید اول _ که از بزرگ‌ترین علمای شیعه است _ بوده و گزیده کتاب نزهة الناظر^۸ است که در قرن چهارم یا پنجم به رشته تحریر درآمده است. این کتاب دارای ویژگی‌های خاصی است:

الف. یک کتاب کهن است و روایات آن از صافی نظر دو عالم شیعی رد شده است؛

ب. بسیاری از احادیث آن کوتاه است (نود درصد احادیث آن نیم سطری است)؛

ج. دارای متنی ساده است و شهید اول از نقل احادیث مشکل اجتناب نموده است؛

د. این کتاب از تمامی معصومان روایت دارد.

در این منزل، متن روایات باید به سرعت مرور شود و دقت در روایات و استخراج همه معارف موجود در آنها مورد نظر نیست. ترجمه ساده و مناسب کتاب، ترجمه‌ای است که آقای عبدالهادی مسعودی ارائه کرده‌اند. به گونه‌ای باید برنامه‌ریزی شود که در طول بیست و پنج ساعت تمامی روایات کتاب دیده شود. در صورتی که در فرصت یاد شده مطالعه کتاب پایان نمی‌پذیرد، باید از روایات امام علی علیه السلام پس از دو ساعت صرف نظر شود و به روایات امام حسن علیه السلام و دیگر امامان علیهم السلام پرداخته شود؛ یعنی کل کتاب و روایات تمامی ائمه در کتاب الدرّة الباهرة مورد باید توجه باشد. این کتاب به قدری جذاب است که نیاز به توصیه خاص ندارد و مطالعه آن بسیار سریع به پیش می‌رود.

منزل دوم، تحف العقول

کتاب دوم در این مرحله تحف العقول^۹ نگاشته ابن شعبه حرانی است. این کتاب روایات زیبای فراوانی دارد. بخش‌های این کتاب به ترتیب مسندی مرتب شده است؛ یعنی به ترتیب از روایات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله ، امیر المؤمنین علیه السلام ، امام حسن علیه السلام ، ... تا امام عسکری علیه السلام . در هر قسمت نیز ابتدا روایات

۷. الدرّة الباهرة من الأصداف الطاهرة مجموعه‌ای از احادیث پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه معصوم علیهم السلام است که توسط مرحوم محمد بن مکی، معروف به شهید اول (۷۳۴-۷۸۶ق) به رشته نگارش درآمده است. کتاب شامل ۱۶۹ حدیث از سخنان گهربار معصومین علیهم السلام است که در زمینه آداب و مسائل اخلاقی وارد شده است.

۸. نزهة الناظر و تنبیه الخاطر، تألیف حسین بن محمد بن حسن بن نصر حلوانی (از محدثان قرن پنجم)، حاوی مجموعه‌ای از سخنان حکمت‌آمیز پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه معصومین علیهم السلام در موضوعات گوناگون است. کتاب، مشتمل بر یک مقدمه، سیزده فصل و یک خاتمه است. نویسنده، به جهت این که کتاب از اختصار خارج نشود، اسناد روایات را حذف کرده است. رک: «چشم تماشا نزهة الناظر و تنبیه الخاطر»، مجله آینه پژوهش، خرداد و تیر ۱۳۸۴، شماره ۹۲.

۹. تحف العقول عن آل الرسول صلی الله علیه و آله ، نوشته ابو محمد، حسن بن علی بن حسین بن شعبه حرانی از علما و فقهای بزرگ شیعه در قرن چهارم هجری است. این کتاب مجموعه‌ای ارزشمند از سخنان و نصایح حضرت رسول خدا صلی الله علیه و آله و اهل بیت آن حضرت علیهم السلام است.

بلند، و سپس متون کوتاه (حکمت‌ها) آمده است. در این مرحله متون بلند مطالعه نمی‌شود، بلکه روایاتی که در این جا توصیه می‌شود، حکمت‌های ائمه متأخر، یعنی از امام کاظم تا امام عسکری علیهم السلام (ائمه‌ای که معمولاً روایاتشان کمتر خوانده می‌شود) است. با توجه به ساعات پیش‌بینی شده، فقط روایات ساده خوانده شود؛ یعنی اگر در حکمت‌های امام رضا علیه السلام روایت سختی دیده شد که نیاز به تأمل داشت، باید از آن عبور کرد.

منزل سوم، منتخب میزان الحکمه

از کتاب میزان الحکمه جناب آقای محمدی ری شهری گزیده‌ای به نام منتخب میزان الحکمه با ترجمه آقای حمیدرضا شیخی چاپ شده که متن برخی از ابواب اخلاقی آن ساده است در این منزل احادیث ساده آن مطالعه می‌شود. این کتاب، بر خلاف دو کتاب پیشین _ که اختصاص به روایات شیعه داشت _ در بردارنده روایات سنی نیز هم هست که از منظر و صافی نظر شیعی انتخاب شده‌اند. در این دوره مطالعاتی کتاب‌های اهل سنت گنجانده نشده است؛ زیرا بهره‌گیری از منابع اهل سنت نیازمند روش خاصی است که آشنا شدن با آن باید طبق برنامه ویژه‌ای باشد.

منزل چهارم، صفات الشیعه

منزل چهارم، مطالعه کتاب صفات الشیعه^{۱۰} شیخ صدوق^{۱۱} است. صفات الشیعه کتابی ساده و مناسب و در بردارنده مباحث بسیار مهمی است. این اثر دارای ۷۱ روایت بوده و برنامه زندگی برای شیعیان است. از این رو، احادیث اوصاف شیعه راهبردی و کاربردی است و مسئولیت‌های شیعه بودن را آشکار می‌نماید.

وادی دوم: متن متوسط، درک متوسط

وادی دوم، یعنی آن که باید یک مرحله بالاتر رفت. متن روایات در این مرحله به سادگی مرحله اول نیست، درک و فهم فراگیران باید بالاتر برود. با گذراندن مرحله اول و صرف حداقل صد ساعت برای مطالعه حدیث، طلاب، اجمالاً حدیث‌خوان شده‌اند و در حدیث‌خوانی مهارت ابتدایی پیدا کرده‌اند. در این وادی دیگر مطالعه ساده نیست، باید مقداری دقیق‌تر کار کرد و به معنای احادیث، بیشتر دقت کرد. البته این مرحله کار گسترده نمی‌خواهد و درک هم باید درک متوسطی باشد تا کم کم در مراحل دیگر به درک عمیق رسید.

۱۰. صفات الشیعه، اثر شیخ صدوق، ابو جعفر محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی (۳۰۵-۳۸۱ق) در بردارنده روایات ائمه علیهم السلام در باره صفات و ویژگی‌های شیعه و این که شیعیان محمد و آل محمد علیهم السلام چه خصوصیت‌هایی را باید دارا باشند تا شیعیان حقیقی آن بزرگواران باشند، است.

۱۱. شیخ صدوق، حدود سیصد کتاب و رساله داشته است که از این سیصد کتاب فقط شانزده کتاب ایشان در اختیار ماست؛ یعنی حدود پنج درصد کتاب‌ها و نوشته‌های ایشان به دست ما رسیده است و ۹۵ درصد آنها متأسفانه در گذر تاریخ از دست رفته است. البته بسیاری از طلبه‌ها حتی با این معدود آثار بر جای مانده نیز _ که از منابع حدیثی شیعه به شمار می‌روند _ به درستی آشنا نیستند.

منزل پنجم، نهج البلاغه (حکمت‌ها)

منزل اول از وادی دوم، حکمت‌های کتاب نهج البلاغه^{۱۲} و بررسی و مقایسه واژگانی است که در ترجمه‌ها آمده است. نهج البلاغه دارای سه قسمت است: خطبه‌ها، نامه‌ها، حکمت‌ها. ترتیب خواندن و مطالعه در این طرح، بر عکس چینش مرحوم سید رضی خواهد بود و ابتدا از قسمت حکمت‌ها شروع می‌شود. متون حکمت‌ها نیز گوناگون است؛ برخی از متون، یک سطر یا کمتر از یک سطر است. برخی دیگر از متون سه کلمه‌ای است و در جاهایی هم حکمت‌های دو کلمه‌ای وجود دارد. باید متون کوتاه کمتر از یک سطر انتخاب شود.

چون متن نهج البلاغه متنی ادبی و بسیار فاخر است، باید در متن آن دقت بسیاری نمود و نباید به یک ترجمه اکتفا کرد. معمولاً وقتی یک ترجمه خواننده می‌شود، تصور می‌شود که معنا از سوی مترجم فهمیده شده است، اما اگر دو ترجمه در کنار هم قرار بگیرد، تفاوت ترجمه‌ها معلوم می‌شود و دانسته می‌شود که هر یک از مترجمان به ظرافتی توجه کرده‌اند که دیگری توجه نکرده است. اگر این ترجمه‌ها به پنج مورد افزایش یابد، به این نتیجه می‌رسیم که هیچ کدام از ترجمه‌ها دقیق نیست. این شیوه پیش‌تر در کلاس نهج البلاغه تجربه شده است. وقتی ترجمه‌های متنی مانند «الغِيَّةُ جُهْدُ الْعَاجِزِ» و «قِيَمَةُ كُلِّ امْرِيٍّ مَا يُحْسِنُهُ»^{۱۳} که یکی از زیباترین کلمات نهج البلاغه است _ مقایسه می‌شود، می‌بینیم که حدوداً ده گونه ترجمه شده است و هر کدام به یک نکته دقت داشته‌اند. اگر این کار ادامه یابد، ناخداگاه به این نتیجه‌ها می‌رسیم که برای فهم متون حدیثی بویژه نهج البلاغه باید بیش از این دقت کرد و این که ترجمه کامل و دقیقی از نهج البلاغه وجود ندارد. نرم افزار «دانش نامه علوی» این فرصت را در اختیار پژوهشگران گذاشته است که وقت متنی را انتخاب می‌کند، به راحتی می‌تواند ترجمه‌های آن را با همدیگر مقایسه کنند. در اینجا مشاهده می‌شود که واژه‌ای مثل «قِيَمَةُ»، وقتی ترجمه شده، سه واژه معادل برای آن در ترجمه‌ها به کار رفته است: «قیمت»، «بها»، «ارزش». در این مرحله باید وارد بررسی ساده واژگان شد. «قیمت» و «ارزش» و «بها»، در نظر اول با هم خیلی نزدیک و مترادف هستند، ولی آیا یکسان هستند؟ آیا قیمت در زبان فارسی با قیمت در زبان عربی یکی است یا تفاوت دارد؟ کدام یک از این سه واژه بهتر می‌تواند مراد امیرالمؤمنین علیه السلام را به ما منتقل کند؟ قیمت، ارزش یا بها؟ مشکل اصلی ترجمه عبارت «ما يحسن» است. اگر ترجمه‌ها با هم مقایسه شود، مشاهده می‌گردد که «ما يحسن» حداقل سه گونه ترجمه شده و هر ترجمه با ترجمه دیگر متفاوت است. اگر «قیمت»، «ارزش»، «بها» مترادف باشند، معنا و مفهوم «ما يحسن» چیست؟ یعنی او را نیکو می‌شمارد یا نیکو می‌داند یا در او مهارت دارد؟ وقتی این سه معنا مقایسه شود، مشاهده می‌گردد که نیاز به بررسی واژگان بیشتر احساس می‌شود.

۱۲. نهج البلاغه نگاشته سید رضی (۳۵۹-۴۰۶ق) مشهورترین کتاب شیعی نزد غیر شیعیان است؛ یعنی اگر از غیر شیعه‌ها یا کسانی که با کتاب‌های اصلی حدیثی ما آشنا نیستند، بخواهیم که یک کتاب از کتب شیعیان را نام ببرند، به نهج البلاغه اشاره می‌کنند. و ضمناً تأثیرگذارترین کتاب حدیثی شیعه، بر جامعه غیر شیعه هم است. مطالب آن، آن قدر زیباست که معمولاً افراد را جذب می‌کند.

بنا بر آنچه گذشت، متن مورد نظر در منزل پنجم، حکمت‌های کتاب نهج‌البلاغه است. اگر بتوان بیست و پنج ساعت مطالعه کرد، در مجموع، می‌توان پنجاه، شصت متن را دید و روی ده متن هم متمرکز شد.

منزل ششم، الخصال

متن مورد نظر در منزل دوم این وادی، احادیث سه‌تایی و چهارتایی کتاب الخصال^{۱۳} شیخ صدوق است. این احادیث بلند نیست، ولی به کوتاهی روایات قبلی هم نیست. این روایات، دو یا سه سطری هستند. الخصال چند ترجمه دارد. این ترجمه‌ها باید خوانده و نقد گردند. باید دید که آیا مترجمان توانسته‌اند مقصود امام علیه السلام را به خوبی به فارسی برگردانند یا نه؟ در این منزل باید دقت را افزایش داد. دقت در این منزل نسبت به منزل پنجم مقداری بالاتر رفته است. البته هنوز مترجم محسوب نمی‌شوند. بنا بر این نباید سخت‌گیرانه عمل کنند، ولی به گونه‌ای با مقایسه ترجمه‌ها می‌توانند اشتباهات فاحش را کشف کنند. نکته‌ای که در حدیث‌خوانی بسیار کاربرد دارد، شناخت آسیب‌هاست. این آسیب‌شناسی در ترجمه، در لغت، در فهم، در مراد، در جمع بین روایات، باید مد نظر باشد. نمی‌خواهیم بگوییم همه نقدها درست است یا نه، ولی می‌خواهیم بگوییم نگاه‌ها باید ناقدانه باشد، نه پذیرنده. در مرحله قبل، نگاه، نگاهی پذیرنده بود؛ یعنی یک متن بود که روایات آن به همراه ترجمه‌اش خوانده می‌شد. و همین مقدار کافی بود، اما در این مرحله، نگاه پذیرنده صرف نیست، دقت می‌شود و خواننده به دنبال نقد جدی ترجمه است.

منزل هفتم، روضة‌الواعظین

در منزل هفتم، باید کتاب روضة‌الواعظین^{۱۴} اثر فتال نیشابوری مطالعه گردد. روضة‌الواعظین کتاب جالب و خوبی است؛ البته سند ندارد و جزء کتاب‌های مشهور ما نیست. نویسنده در این کتاب ابواب را به صورت موضوعی مرتب کرده و در هر باب، پس از نقل آیاتی متناسب از قرآن، تعدادی روایت آورده است. روایات هم معمولاً ساده است و در قرن ششم برای مخاطب عام نوشته شده است. بنا بر این، روایات مشکل و سخت در آن کمتر به چشم می‌خورد. از نکات جالب آن، این است که سعی کرده ارتباطی بین مضمون قرآنی و مضامین روایی برقرار نماید.

منزل هشتم، المحاسن

۱۳. شیخ صدوق در این کتاب روایات فراوانی درباره مسائل اخلاقی و عقیدتی و دیگر موضوعات مورد نیاز جامعه بشری جمع آوری کرده است. مؤلف به شکلی زیبا و با توجه به اعداد یک تا هزار، روایات را دسته‌بندی نموده است.

۱۴. روضة‌الواعظین و بصیرة‌المتعظین، اثر ابو علی، محمد بن حسن فتال نیشابوری (شهادت ۵۰۸ هجری) است که در موضوع اصول عقاید و اخلاق و آداب و زندگینامه و فضائل معصومین علیهم السلام منتشر شده است.

منزل هشتم، کتاب المحاسن،^{۱۵} اثر احمد بن محمد بن خالد برقی^{۱۶} (م ۲۷۴ یا ۲۸۱ق) است. این کتاب در مدرسه حدیثی قم در ابتدای غیبت صغری، یا قدری زودتر تألیف شده است. گفتنی است که فراگیری حدیث برقی در دوره ائمه معصوم علیهم السلام بوده است. برقی جزء خوش ذوق‌ترین مؤلفان دوره کهن به شمار می‌رود. البته در کتاب المحاسن ممکن است مطلب اعتقادی پیدا نکنید، اما از منظر عمومی آشنایی با برقی و کتابش و میراث حدیثی قم، مناسب است. روایات کتاب المحاسن چندان مشکل نیست و خواننده را به چالش نمی‌کشد.

منزل نهم، مشکاة الأنوار

کتاب مورد نظر در منزل نهم، کتاب مشکاة الأنوار،^{۱۷} اثر طبرسی است. این اثر یک کتاب عمومی و متنوع است. کتاب مشکاة الأنوار را آقای مهدی هوشمند تصحیح و ترجمه کرده است. روایات این کتاب، روایات اخلاقی است. به طور کلی طبرسی‌ها خانواده‌ای خوش تألیف هستند؛ از صاحب مجمع البیان و صاحب مشکاة الأنوار گرفته تا صاحب کتاب الاحتجاج. مشکاة الأنوار برای مخاطب عام یا کسی در مراحل اولیه کار است، کتاب مناسبی است.

وادی سوم: متن متوسط، درک نیمه عمیق

در وادی سوم، متن متوسط است، اما سطح درک و فهم روایات باید مقداری بالاتر برود، تا به درک نیمه عمیقی دست یافت.

منزل دهم، تنبیه الخواطر

کتاب اول _ که منزل دهم می‌شود _ کتاب تنبیه الخواطر ورام^{۱۸} است. این متن به سادگی کتاب‌های پیشین نیست و دقت بیشتری می‌طلبد. این کتاب در بردارنده متون ناب و روایات منفرد _ متونی که در دیگر منابع نیست _ است.

۱۵. کتاب المحاسن از کتاب‌های متعددی تشکیل شده است؛ مانند: کتاب الأشکال و القرائن، شامل روایاتی که در آنها اعداد سه تا ده به کار رفته و همچنین وصایای پیامبر و اهل بیت آن حضرت صلوات الله علیهم اجمعین است؛ کتاب ثواب الأعمال، شامل روایاتی در باره اجر و پاداش انواع اعمال خیر است؛ کتاب عقاب الأعمال، روایاتی پیرامون گناه و مجازات انواع اعمال ناپسند در آن آمده است؛ کتاب الصفوة و النور و الرحمة، شامل یک سری روایات در باره مقام و منزلت رسول خدا و اهل بیت آن حضرت علیهم السلام و شیعیان آنان است؛ کتاب مصابیح الظلم، در بر دارنده مباحث شناخت و معرفت حق است؛ کتاب العلل، شامل علل احکام شرعی است؛ کتاب السفر، شامل احکام و روایاتی در باره سفر؛ کتاب المآكل، در باره احکام خوردنی‌ها و آشامیدنی‌ها؛ کتاب الماء، شامل احکام آب‌هاست؛ کتاب المنافع، شامل احکام استخاره و مشورت؛ کتاب المرافق، شامل احکام منزل و نظافت و وسایل رفت و آمد.

۱۶. برق، منطقه‌ای نزدیک قمروود است. اسم آن هم قبلاً «برق‌رود» بوده است.

۱۷. مشکاة الأنوار فی غرر الأخبار، نوشته ابوالفضل، علی بن حسن بن فضل طبرسی نوه امین الاسلام طبرسی و از علمای قرن ششم و هفتم هجری، در موضوع اخلاق و آداب است.

۱۸. تنبیه الخواطر و نزهة النواظر، معروف به مجموعه ورام، نوشته ورام بن ابی فراس مالکی اشتری (م ۶۰۵ق) در موضوع اخلاق و مواظب است. نکته زیبایی که در این کتاب رعایت شده، آن است که هر صفت حسنه و ضد آن که ردیله است به دنبال یکدیگر ذکر شده‌اند و راه علاج ردیله و کسب حسنه هم بیان شده است؛ مثلاً پس از کبر، فضیلت تواضع ذکر شده و راه علاج کبر به دنبال آن آمده است.

متون ناب و تحفه‌ای که در جای دیگر گیر نمی‌آید. بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی تنبیه‌الخواطر را با نام مجموعه ورام، آداب و اخلاق در اسلام، به فارسی ترجمه و چاپ کرده است.

منزل یازدهم، نهج البلاغه (نامه‌ها)

در منزل یازدهم به نامه‌های نهج البلاغه می‌رسیم. در مرحله اول، حکمت‌ها مطالعه گردید و در مرحله دوم، نامه‌ها. نامه‌ها نیز دو گونه است: گونه اول نامه‌ها، مثل نامه‌های امیرالمؤمنین علیه السلام به معاویه است که دارای متنی ادبی و بسیار فاخر است. این گونه نامه‌ها مناسب این مرحله نیست؛ چون در این مرحله ادبیات و ظرافت‌های معانی و بیان مد نظر نیست. گونه دوم نامه‌هایی است که چنین ادبیاتی ندارد. از این رو، سه نامه بسیار زیبا از دسته دوم برای این منزل در نظر گرفته شده است: یکی نامه ۶۹ است که امیرالمؤمنین علیه السلام به حارث همدانی نوشته‌اند. متن آن کوتاه و مثل حکمت‌هاست که در قالب نامه آمده است؛ یعنی بسیاری از حکمت‌ها را حضرت در این جا جمع کرده‌اند. نامه دیگر، نامه ۳۱ است که امیرالمؤمنین علیه السلام به امام حسن علیه السلام نوشته‌اند. می‌توانیم بگوییم که نامه ۳۱ بسط و تفصیل یافته نامه ۶۹ است؛ یعنی نامه ۶۹ خلاصه نامه ۳۱ است. بسیاری از مطالبی که در نامه ۶۹ در یک جمله آمده، در نامه ۳۱ در دو یا سه سطر بیان شده است؛ بیاناتی که هر کدام زیبایی خاص خود را دارند. ابتدا نامه ۶۹، چون متنی کوتاه و راحت است و در ذهن می‌ماند، خوانده شود و در ادامه، به نامه ۳۱ پرداخته گردد و در نهایت، نامه ۵۳، یعنی عهد مالک اشتر _ که نظام‌نامه سیاسی امیرالمؤمنین است و در آن ارتباط حکومت و مردم و وظایف این دو نسبت به یکدیگر بیان گردیده و در شناخت نظام اجتماعی بسیار مؤثر است _ مطالعه گردد. البته این نامه با دو نامه قبلی متفاوت است و فضای آن فضای دیگری است.

در این منزل باید به بررسی واژگان، ترجمه‌ها پرداخت و به شروح مراجعه کرد. برای بررسی واژگان باید به کتاب‌های واژه‌شناسی نهج البلاغه مراجعه کرد؛ مانند کتاب مفردات نهج البلاغه ۱ جناب آقای سید علی اکبر قرشی، یا نهج البلاغه صبحی صالح که لغات را به زبان عربی ساده معنا کرده است. ترجمه‌ها نیز همان ترجمه‌های پیشین است. چند شرح هم در این مرحله معرفی می‌شود: اول، شرح ابن ابی الحدید، به ویژه در مباحث تاریخی؛ دوم، شرح ابن میثم، به ویژه در مباحث عقلی؛ سوم، شرح مرحوم میرزا حبیب‌الله خویی، برای آشنایی با ویژگی‌ها و ظرافت‌های ادبی یا کلیات جامع؛ چهارم، پیام امام آیه‌الله مکارم شیرازی که شرح جدیدی است و ایشان سعی کرده‌اند، همانند تفسیر نمونه، مطالب نهج البلاغه را برای عموم توضیح دهند. ۲ در این مجموعه، شرح ابن میثم بهترین شرح است، ولی مطالعه آن مشکل است؛ اما لازم است با شرح ابن میثم آشنا بشوید. کسی که نهج البلاغه می‌خواند، هیچ‌گاه از شرح ابن میثم بی‌نیاز نخواهد بود. پس شرح ابن میثم باید ملاک و محور کار قرار بگیرد. نرم افزار «گنجینه روایات

نور» بسیاری از کتاب‌ها را با ترجمه آورده است. نسخه دوم و جدید نرم افزار «کتابخانه اهل بیت» هم تعدادی از ترجمه‌ها را دارد.

اگر کسی فرصت کرد، در همین منزل نامه ۴۵ و ۴۷ را _ که از زیباترین نامه‌هاست _ بخواند؛ نامه ۴۷ وصیت نامه امیر المؤمنین علیه السلام و نامه ۴۵ نامه‌ای به عثمان ابن حنیف است.

منزل دوازدهم، الکافی (جلد دوم)

منزل دوازدهم، جلد دوم کتاب الکافی (از چاپ هشت جلدی) است؛ یعنی «کتاب الایمان و الکفر» که فضایل و رذایل اخلاقی را بیان می‌کند و اخلاق ایمانی را برای ما تبیین می‌کند. کتاب الکافی مهم‌ترین کتاب حدیثی شیعه است. اگر کسی بخواهد حدیث پژوه یا کارشناس توانمندی در علوم اسلامی باشد، باید کتاب الکافی را از اول تا آخر، واو به واو، بخواند؛ حتی ابواب فقهی آن را. الکافی در دوره غیبت صغری نوشته شده است و خواندن آن سبب آشنایی با میراث حدیثی شیعه در حوزه حدیثی قم در دوره غیبت صغری می‌گردد. الان این میراث در اختیار ماست، این را باید قدر بدانیم. البته مباحث مشکل و راحت دارد. این جا در اول کتاب الایمان و الکفر، بحث طینت مطرح شده است که جزء مشکل‌ترین بحث‌های معارفی است. از مبحث طینت باید گذشت و از روایات باب بعد از آن باید شروع کرد؛ ابواب متفاوت، بسیار زیبا، فضایل و رذایل اخلاقی که در این کتاب وجود دارد. هر بابی هم که در این منزل انتخاب می‌شود، باید به همراه سند خوانده شود. کتاب‌هایی که تا به حال معرفی شد، سند نداشتند؛ اما روایات این کتاب دارای سند است. اسناد را باید خواند. البته دقت در سند لازم نیست، بلکه دقت در سند برای مراحل آخر است. همچنین شرح مرحوم ملا صالح مازندرانی^۱ و حواشی مرحوم آقای علی اکبر غفاری را هم باید مد نظر داشت. در چاپ هشت جلدی الکافی حواشی مرحوم غفاری بسیار خوبی دارد که در واقع، گزیده مرآةالعقول علامه مجلسی (م ۱۱۱۰ق) است. علامه مجلسی بزرگ‌ترین محدث ما در طول تاریخ حدیث شیعه است. خوب است از ترجمه‌های آقایان کمره‌ای و مصطفوی _ که نسبتاً خوب هستند، اما جامع نیستند _ استفاده شود. علاقه‌مندان در این مرحله به جایی می‌رسند که از ترجمه‌ها فقط به عنوان سکوی پرش استفاده می‌کنند؛ استفاده از ترجمه‌ها در این مرحله از آن روست که دقت در متن را بیشتر نموده، قدرت فهم روایات را افزایش دهد. در این جا آنچه برای ما مهم است، شرح ملا صالح مازندرانی است که همراه با حاشیه‌های علامه شعرانی در نرم افزار «کتابخانه اهل بیت» موجود است. شرح ملا صالح مازندرانی را علامه شعرانی تصحیح و چاپ کرده است و در مواردی نسبت به ملا صالح مازندرانی تبیین بیشتری را مطرح کرده و یا دیدگاه ایشان را نقد کرده است؛ یعنی گاهی سخن ملا صالح مازندرانی را در فهم روایات تبیین نموده و گاهی تخطئه کرده است و بر این باور است که این استنتاج درست نیست. در اینجا شاهد یک زورآزمایی علمی بین دو دانشمند، یعنی مرحوم ملا صالح مازندرانی و

مرحوم علامه میرزا ابوالحسن شعرانی هستیم و به عنوان داور بیرونی آنها را مقایسه می‌کنیم. این نقدها برای ما بسیار جذاب است؛ هر کدام از این‌ها ادعاهایی دارند و گاه ادعاهای همدیگر را نقد می‌کنند. این رد و ابرام‌ها به تقویت ما می‌انجامد. هر چه نقد و ابرام بیشتر باشد، برای ما که می‌خواهیم مطالعه کنیم، بهتر است. مرحوم شعرانی حدود هزار و پانصد حاشیه بر کتاب شرح ملا صالح مازندرانی دارد.

منزل سیزدهم، کتاب من لایحضره الفقیه

منزل سیزدهم، کتاب من لایحضره الفقیه است که مانند کتاب الکافی از کتب اربعه به شمار می‌رود. علامه ملا محمدتقی مجلسی (م ۱۰۷۰ق) ^{۱۹}، مشهور به مجلسی اول، بر کتاب من لایحضره الفقیه، شرحی به نام روضه‌المتقین ^{۲۰} نوشته است. شرحی فارسی هم به نام لوامع صاحبقرانی ^{۲۱} دارد. هر دو شرح فارسی و عربی، کتاب‌های بسیار جالبی هستند. در این شرح می‌بینیم که فهم حدیثی مجلسی اول چه قدر جالب است. البته قسمت‌هایی از جلد دوم، ابواب فقهی است، اما در درون روایات فقهی، معارف غیر فقهی فراوانی هم هست که مجلسی اول آنها را استخراج کرده است. در این مرحله می‌توان متناسب با درس خارج فقه خود، قسمت‌هایی از ابواب فقهی را انتخاب کرد؛ مثلاً اگر بحث فقه کسی کتاب حج است، روایات حج کتاب من لایحضره الفقیه را بخواند و سپس برای شرح آن روایات، به توضیحات مجلسی اول مراجعه کند تا حدیث خوانی او همراه با مبانی فقهی ادامه پیدا کند.

منزل چهاردهم، صحیفه سجادیه

منزل چهاردهم، کتاب صحیفه سجادیه همراه با شرح مرحوم سید علی خان مدنی ^{۲۲} است. صحیفه سجادیه به ظاهر یک کتاب دعاست، اما در واقع، کتاب معارف و توحید است. مباحث توحیدی و معرفتی کتاب صحیفه سجادیه بسیار گسترده است. جناب سید علی خان مدنی _ که انسان بسیار دقیق و ظریفی است _ توانسته است این موارد را استخراج کند.

۱۹. مجلسی اول، مجلسی پدر است. گاهی نام برخی از پسران علما آن قدر بزرگ شده است که اسم پدر فراموش شده است؛ مثل علامه مجلسی یا مرحوم شیخ صدوق. شیخ صدوق فرزند مرحوم ابن بابویه است که قبر ایشان در اول خیابان انقلاب (چهار مردان) قم است. وی از بزرگ‌ترین علمای شیعه در دوره خویش است و با مرحوم کلینی هم عصر بوده است، ولی پسرش از او مشهورتر شده است.

۲۰. این کتاب شرحی مزجی بر کتاب من لایحضره الفقیه است. مؤلف در این کتاب با شرح جملات شیخ صدوق و بررسی اسناد روایات و بیان صحیح و غیر صحیح آن بنا بر طریق شیخ صدوق و یا شیخ کلینی و بررسی متن روایات و فقه الروایه، اثری ارزشمند را به وجود آورده است.

۲۱. لوامع صاحبقرانی، مشهور به شرح فقیه، تألیف محمدتقی بن مقصود علی اصفهانی، مشهور به مجلسی اول، پدر علامه مجلسی و از علمای بزرگ شیعه در قرن یازدهم هجری (م ۱۰۷۰ق) است. ارزش و اعتبار این کتاب همچون مؤلف بزرگوار آن از درجه بالایی برخوردار است. این کتاب علاوه بر آن که فارسی قرن یازدهم هجری را به تصویر می‌کشد، شامل نظریات علمی مؤلف در شرح روایات اهل بیت علیهم السلام نیز هست.

۲۲. ریاض السالکین، تألیف علامه سید علی خان حسینی مدنی شیرازی، معروف به سید علی خان مدنی کبیر (۱۱۲۰-۱۰۵۲ق) که ادعیه کتاب الصحیفه السجادیه را شرح داده است. مؤلف در مقدمه، ضمن معرفی کتاب «صحیفه سجادیه» و ارزش و مقام آن، مختصری از شروح صحیفه از جمله شرح شیخ بهایی را بررسی کرده است. روش مؤلف در بسط و شرح مطالب صحیفه بدین گونه است که پس از تقطیع قسمت‌های مختلف هر دعا، مفردات هر قسمت را توضیح می‌دهد و سپس در قالب «تنبيه» و «تبصره» به برخی نکات، به تناسب می‌پردازد.

منزل پانزدهم، چهل حدیث

منزل پانزدهم، کتاب چهل حدیث، اثر حضرت امام خمینی رحمه الله علیه است. این کتاب ما را با یک وادی جدید رو به رو می‌کند. ایشان یک موضوع را انتخاب می‌کند و سپس خانواده حدیثی روایات آن موضوع را تشکیل می‌دهد و با استفاده از خانواده حدیثی، واژه را معنا کرده، به شرح آن می‌پردازد و اگر احیاناً مشکلی باشد، آن را بررسی می‌کند. همچنین اگر اختلافی داشته باشد، اجمالاً به آن اختلاف هم اشاره می‌کند؛ یعنی یک کتاب فقه الحدیثی است. در طول بیست و پنج ساعت، می‌توان حداکثر به اندازه ده حدیث آن را خواند.

منزل شانزدهم، کمال‌الدین

منزل شانزدهم، کتاب کمال‌الدین^{۲۳} مرحوم شیخ صدوق است. کتاب کمال‌الدین مزایایی دارد:

الف. کتاب امامت است؛

ب. کتاب مهدویت است؛

ج. شیخ صدوق صبغه متکلم بودن خود را به نمایش گذاشته است.

کتاب کمال‌الدین، توسط مرحوم علی اکبر غفاری تصحیح و چاپ شده است.

منزل هفدهم، کشف‌المحجبه

منزل هفدهم، کشف‌المحجبه، اثر سید ابن طاووس (۵۸۹-۶۶۴ق) است. سید ابن طاووس اسطوره دعا و نیایش در بین عالمان شیعی است. او این کتاب را برای پسر خود نوشته و بسیاری از مباحث تربیتی را در آن گنجانده است. اسم کامل کتاب، کشف‌المحجبه لثمره‌المهجه است. یکی از کارهایی که در این منزل انجام می‌شود، کارهای مقایسه‌ای است؛ مثلاً سید ابن طاووس در این کتاب‌نامه امیرالمؤمنین علیه السلام به امام حسن علیه السلام را نقل کرده است که آن هم توصیه پدری به پسر خویش است. باید این نامه را در کتاب کشف‌المحجبه، با نامه سی و یک نهج‌البلاغه مقایسه کرد و تفاوت‌های آن را مشخص نمود؛ مثلاً متن نامه در این کتاب طولانی‌تر است. بخش‌های اضافه را با دقت بررسی کنید به علت عدم نقل آنها در نهج‌البلاغه پی ببرید؛ مثلاً آیا بخش‌های نقل نشده، بلیغ نبوده‌اند یا علت دیگری داشته است؟

وادی چهارم: متن دقیق، درک نیمه عمیق

۲۳. کمال‌الدین و تمام‌النعمه، معروف به اکمال‌الدین صدوق، تألیف شیخ صدوق رحمه الله علیه، به زبان عربی و در موضوع غیبت و ظهور امام زما [۲] است. این کتاب، مشتمل بر ۶۳ باب است. شیخ صدوق، در این کتاب، بسیاری از مباحث اعتقادی شیعه را در باره امام زمان مطرح نموده است.

در وادی چهارم، متن دقیق است، اما درک مطالب همچنان، نیمه عمیق است.

منزل هیجدهم، نهج البلاغه (خطبه‌ها)

در این منزل باید خطبه‌های نهج البلاغه مطالعه شود، اما خطبه‌های توحیدی را باید از این مجموعه خارج کرد. خطبه‌های همام، قاصعه و شقشقیه از جمله خطبه‌هایی است که باید در این منزل مطالعه شوند. همچنین در این منزل نباید شروح و ترجمه‌ها را از نظر دور داشت، بلکه نیاز است که مطالعه خطبه‌ها با شروح و ترجمه‌ها همراه باشند.

منزل نوزدهم، بحارالانوار

منزل نوزدهم، بحارالانوار، اثر علامه محمد باقر مجلسی (۱۰۳۷-۱۱۱۰ق) است. تا این مرحله به بحارالانوار _ که بزرگ‌ترین کتاب حدیثی شیعه است _ پرداخته نشده است و در این منزل، بخش‌هایی از این موسوعه بزرگ حدیثی مطالعه می‌شود. البته جلد‌های اولیه بحارالانوار قدری مشکل است. از این رو، جلد پنجم تا دهم کتاب، همراه با بیانات علامه مجلسی خوانده می‌شود؛ یعنی در این منزل فقط روایت‌ها خوانده نمی‌شود، بلکه به بیانات مؤلف^{۲۴} هم توجه می‌گردد. البته علاقه‌مندان می‌توانند پس از مطالعه جلد‌های پنجم تا دهم، به جلد‌های اولیه مراجعه کرده، روایات را با بیان‌های علامه مجلسی و حواشی علامه طباطبایی مطالعه کنند، اما در این مرحله به چند حاشیه‌ای که مرحوم علامه طباطبایی دارد، نپردازند. همچنین لازم نیست تمام جلد‌های پنجم تا دهم خوانده شود، بلکه در این منزل فقط باید به اندازه بیست و پنج ساعت، به یکی از ابواب پرداخت.

منزل بیستم، الاربعون حدیثاً

منزل بیستم، کتاب الاربعون حدیثاً، اثر شیخ بهایی (۹۵۳-۱۰۳۰ق) است. می‌توان گفت که شیخ بهایی در انتخاب و معنا کردن حدیث جزء خوش ذوق‌ترین عالمان شیعه است. از این رو، هم احادیث الاربعون حدیثاً زیباست و هم بیانات شیخ بهایی. این عالم برجسته نکات فقه‌الحدیثی را مطرح کرده است و کتاب ایشان تا الان مورد استفاده حدیث پژوهان است.

منزل بیست و یکم، نوادر الاخبار

۲۴. علامه مجلسی _ در تبیین و بیان حدیث، مقتدرترین محدث تاریخ شیعه است _ در این کتاب، وقتی که متون را می‌آورد، علاوه بر روایات ناظر به هم، آیات مرتبط با موضوع را نیز نقل می‌کند و به شرح و بیان روایات می‌پردازد. روش علامه مجلسی در واژه‌شناسی احادیث نیز بسیار جالب و زیباست و شایسته است که علاقه‌مندان به حدیث، واژه‌شناسی را هم از ایشان یاد بگیرند.

منزل بیست و یکم، کتاب نوادر الاخبار،^{۲۵} نوشته ملا محسن فیض کاشانی است. ایشان یکی از محدثان بسیار خوش ذوق است و در این کتاب، روایات جالبی را در کتب اربعه نبوده و در کتاب الوافی نیامده، جمع‌آوری کرده است.

منزل بیست و دوم، کتاب الارشاد

منزل بیست و دوم، کتاب الارشاد،^{۲۶} نوشته شیخ مفید است. کتاب الارشاد دو جلد است. در این منزل، جلد اول کتاب _ که خطبه‌های زیادی از امیرالمؤمنین علیه السلام در آن به چشم می‌خورد _ مطالعه می‌شود. البته در این مرحله نیز خطبه‌های توحیدی کتاب مورد نظر نیست، بلکه خطبه‌های تاریخی، اخلاقی و معارفی کتاب را باید خواند.

منزل بیست و سوم، الامالی (منتخب)

منزل بیست و سوم، منتخبی از روایات کتاب الامالی،^{۲۷} نوشته شیخ مفید است. این کتاب، در واقع، مجالس سخنرانی حدیثی مرحوم شیخ مفید است. البته برخی از متن‌های آن مشکل است.

منزل بیست و چهارم، الکافی (ابواب فقهی)

منزل بیست و چهارم، ابواب فقهی الکافی است. کتاب الکافی از جهت فقهی با بقیه کتاب‌های فقهی ما متفاوت است. در روایات فقهی ایشان مطالب معرفتی بسیار زیادی را مطرح شده است. در این مرحله نیز می‌توان متناسب با درس خارج فقه خود، قسمت‌هایی از ابواب فقهی کتاب الکافی را انتخاب کرد.

منزل بیست و پنجم، تهذیب الاحکام

منزل بیست و پنجم، کتاب تهذیب الاحکام،^{۲۸} اثر شیخ طوسی است. در این مرحله نیز می‌توان متناسب با درس خارج فقه خود، قسمت‌هایی از تهذیب الاحکام را انتخاب کرد.

۲۵. نوادر الاخبار فیما يتعلق باصول الدین یا النوادر اثری است، از محمد بن مرتضی، مشهور به ملامحسن فیض کاشانی (۱۰۰۷-۱۰۹۱ق) که پس از نگارش الوافی به فکر اختصار و گزیده کتاب الوافی افتاد و در پی این مقصود، کتاب الشافی را نگاشت و چون در این دو کتاب تنها روایات فقهی را از کتاب اربعه نقل کرده بود، به فکر افتاد با استفاده از سایر منابع و کتب، روایات اصول اعتقادی و فروع فقهی را در دو کتاب مستقل به شیوه کتاب الشافی؛ یعنی با اختصار، گرد آورد. و در پی این فکر، بخش روایات مربوط به اصول اعتقادی را در کتاب مورد بحث گرد آورد است.

۲۶. الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، تألیف شیخ مفید، ابو عبد الله، محمد بن محمد بن نعمان عکبری بغدادی (۳۳۶-۴۱۳ق) در باره تاریخ زندگانی ائمه علیهم السلام و فضایل آن بزرگواران و یاران آنان است. کتاب الإرشاد، از معتبرترین منابع روایی شیعه، در باره زندگانی ائمه علیهم السلام به شمار می‌آید و بسیاری از منابع مهم شیعه _ که به زندگانی ائمه پرداخته‌اند _ این کتاب را مستند خود قرار داده‌اند. همچنین این کتاب، از مصادر بحار الانوار نیز هست.

۲۷. کتاب الامالی شیخ مفید از جمله منابع ارزشمند شیعه برای آگاهی از سخنان اهل بیت عصمت و طهارت است. این کتاب برای دستیابی به سخنان آن بزرگواران در زمینه مسائل اخلاقی، عقیدتی و تاریخ اسلام کتابی بس ارزشمند و قابل توجه است. شیخ مفید این کتاب را در طول هفت سال، در ماه‌های مبارک رمضان و در ۴۲ جلسه برای یاران خود املا کرده است. نجاشی این کتاب را امالی متفرقات نامیده، زیرا از سال ۴۰۴ تا ۴۱۱ق، املاي آن به طول انجامیده است. کتاب الامالی مورد استناد مرحوم شیخ طوسی نیز قرار گرفته است.

همچنین، باید دو کتاب الکافی و تهذیب الاحکام با هم مقایسه شود. شیخ طوسی در کتاب تهذیب الاحکام، همه متون کتاب الکافی را آورده، متون معارض آن را هم نقل نموده و سپس وجه جمع بین این دو گروه روایات را نیز مطرح کرده است.

منزل بیست و هشتم، بصائر الدرجات

منزل بیست و هشتم، کتاب بصائر الدرجات،^{۲۹} اثر صفار است. بصائر الدرجات کتابی است که با هدف معرفی ائمه علیهم السلام و علم ایشان نوشته شده است. روایات این کتاب در این منزل خوانده می‌شود و بعداً باید با «کتاب الحجّه» الکافی _ که در منازل بعد خوانده می‌شود _ مقایسه شود. البته در همین منزل هم مقایسه را انجام داد. بصائر الدرجات چند ترجمه خوب دارد که می‌تواند مورد استفاده قرار گیرد.

وادی پنجم: متن دقیق، درک عمیق

در وادی پنجم، علاوه بر این که باید متن را به دقت خواند و به ظرایف آن توجه داشت، باید به درک عمیقی نیز دست یافت.

منزل بیست و هفتم، نهج البلاغه (خطبه‌های توحیدی)

در منزل بیست و هفتم، خطبه‌های توحیدی نهج البلاغه همراه با شروح آن، بویژه شرح ابن میثم، و بهج الصباغه علامه شوشتری مطالعه می‌شود. این دو کتاب به مباحث توحیدی اهمیت داده‌اند.

منزل بیست و هشتم، الکافی (جلد اول)

در منزل بیست و هشتم، سه کتاب «عقل»، «توحید» و «حجت» از جلد اول کتاب الکافی باید مطالعه شود. از آنجا که در این منزل باید متن دقیق باشد، و مباحث «کتاب العلم» ساده‌تر است، این مباحث در برنامه این مرحله گنجانده

۲۸. تهذیب الأحکام، اثر شیخ الطائفه، ابو جعفر محمد بن حسن طوسی (۳۸۵-۴۶۰ق)، از برجسته‌ترین علمای شیعه، یکی از معتبرترین مجموعه‌های روایی شیعه و سومین کتاب از کتب اربعه بوده و مورد قبول تمام علما و فقهای شیعه است. این کتاب شامل مجموعه روایات فقهی و احکام شرعی است که از اهل بیت علیهم السلام روایت شده است. شیخ طوسی این کتاب را در شرح و توضیح کتاب «المقنعه» شیخ مفید، استاد بزرگ خود نگاشته است. کتاب تهذیب الأحکام شامل تمام روایات فروع و احکام شرعی است و برای فقیه و مجتهدی که بخواهد اجتهاد نماید، اکثر روایات مورد نیاز را فراهم آورده است. این کتاب شامل مباحث فقهی، استدلالی، اصولی، رجالی و جمع میان اخبار به وسیله شاهد و اعتبار و بسیاری از مباحث سودمند دیگر است.

۲۹. بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد صلی الله علیه و آله، نوشته محمد بن حسن صفار (م ۲۹۰ق)، از علمای بزرگ شیعه امامیه و صحابی امام حسن عسکری علیه السلام است که در باره شناخت ائمه و خصوصیات امام نوشته شده است. بصائر الدرجات مشتمل بر ۱۸۸۱ حدیث است که در ده بخش تنظیم شده و هر بخش، حدوداً شامل بیست باب است.

نشده است. «کتاب التوحید» واقعاً سخت است و «کتاب الحجّه» میانه است. در این منزل باید شرح ملا صالح مازندرانی، حواشی علامه شعرانی و شرح ملا صدرا^{۳۰} نیز همراه با روایات یادشده مراجعه کرد.^{۳۱}

منزل بیست و نهم، البلد الامین و اقبال الاعمال

در برنامه منزل بیست و نهم، دو کتاب از سید ابن طاووس (۵۸۹-۶۶۶ق) گنجانده شده است: البلد الامین و اقبال الاعمال. اگر کسی بخواهد عرفان شیعی را تصور کند، بالاترین مرتبه عرفان شیعی در مناجات‌های امامان متجلی شده است و مرحوم سید ابن طاووس هم زیباترین این متون را در این دو کتاب، بویژه اقبال الاعمال آورده است. در این منزل باید مناجات‌های کتاب اقبال الاعمال، بویژه مناجات شعبانیه مطالعه شود.

منزل سی ام، بحار الانوار (کتاب العقل و کتاب التوحید)

در منزل سی ام، «کتاب العقل» و «کتاب التوحید» بحار الانوار مطالعه شود؛ یعنی مجلدات اولیه کتاب همراه با توضیحات علامه مجلسی و نقد مرحوم علامه طباطبایی دیده شود. اگر کسی بخواهد این سیر را ادامه بدهد، باید نقد نقد آن را هم ببیند؛ مثلاً مقاله‌های سید محمد خامنه‌ای و سید جلال آشتیانی را در نقد حواشی علامه طباطبایی بخواند. نقدی نیز آقای ملکی بر نقد آقای آشتیانی نوشته است. باید در این مرحله همه نقدها در کنار هم قرارگیرد و حدیث پژوه _ که از توان بالایی در فهم حدیث برخوردار شده است _ همه دیدگاه‌ها را ناقدانه بررسی کند. یک پژوهشگر باید بداند که نسبت به دیدگاه هیچ کس، جز معصومان علیهم السلام نباید خضوع تام داشت. علامه مجلسی _ که بزرگ‌ترین محدث شیعی است _ دیدگاهی دارد، اما علامه طباطبایی آن را نقد کرده است. دیگران هم دیدگاه علامه طباطبایی را نقد کرده‌اند. این حالت انتقادی بسیار بجاست و یکی از سرمایه‌های علمی به شمار می‌آید. در دوره‌ای که علامه طباطبایی حواشی خود را می‌نوشت، افرادی اعتراض کردند و آن حاشیه‌ها را اهانت به علامه مجلسی تلقی کرده و مانع نگاشتن آنها شدند. الان حواشی علامه طباطبایی _ که تعداد آنها نزدیک به دویست حاشیه است _ سرمایه علمی هستند. اگر این حواشی ادامه پیدا می‌کرد، چه سرمایه گران‌قدری داشتیم!؟

منزل سی و یکم، تحف العقول (متون توحیدی)

۳۰. شرح اصول الکافی محمد بن ابراهیم بن یحیی قوامی شیرازی (ملا صدرا) (م ۱۰۵۰ق) شرح مفصل فلسفی و حکمی بر اصول الکافی است و کتاب العقل و الجهل، کتاب التوحید، کتاب فضل العلم و تا باب یازدهم کتاب الحجّه را در بر می‌گیرد. در مجموع، شامل شرح ۵۰۳ حدیث است و ملا صدرا در سال ۱۰۴۴ق، در شیراز از تألیف آن فراغت یافته است. مجلد سوم این شرح با تعلیقاتی از ملا علی نوری همراه است.

۳۱. ملا صدرا به عنوان بزرگ‌ترین عالم عقل‌گرای ما در تاریخ تشیع، پانصد حدیث عقلی اول کتاب الکافی را شرح کرده است، و شروح دیگر هم ناظر به کتاب ملا صدراست؛ یعنی شرح ملا صالح مازندرانی و مرآة العقول، با توجه به سخنان ملا صدرا نگاشته شده است.

منزل سی و یکم، کتاب تحف العقول است. در این منزل باید به سراغ متون توحیدی بویژه روایات توحیدی امام علی علیه السلام، مثل خطبه الوسیله، همچنین رساله‌ای در جبر و اختیار امام‌هادی علیه السلام و نیز روایتی از امام‌کاظم علیه السلام در باره عقل رفت. باید این سه متن حتماً دیده شود. نکات جالبی در رساله جبر و اختیار و در روایت عقل به چشم می‌خورد؛ ائمه علیهم السلام _ که خودشان و کلامشان حجت است _ برای هشام بن حکم استدلال قرآنی مطرح کرده‌اند.

منزل سی و دوم، التوحید

منزل سی و دوم، کتاب التوحید شیخ صدوق، بویژه برخی از ابواب خاص، مثل جبر و اختیار است. در این منزل باید این کتاب با کتاب جبر و اختیار الکافی مقایسه شود. اگر این دو با هم مقایسه شود، نتایج جالبی به دست می‌آید و خواننده می‌تواند دیدگاه این دو محدث را دریابد. کتاب الکافی در اختیار شیخ صدوق بوده و منابع شیخ صدوق نیز در اختیار کلینی بوده است. همچنین، شیخ صدوق بسیاری از این روایات را از پدر خود نقل کرده که معاصر بوده کلینی است، ولی هر یک از این دو، گروهی از روایات را انتخاب کرده و روایاتی را نقل نکرده است؛ مثلاً احادیثی را کلینی نقل کرده، ولی شیخ صدوق نقل نکرده است. همچنین، شیخ صدوق روایاتی را از استاد کلینی نقل کرده، ولی خود کلینی آن را نقل نکرده است. اگر این نقل‌ها با هم مقایسه شود، نوع تفکر و بینش این دو بزرگوار آشکار می‌گردد.

وادی ششم: متن مشکل، بررسی دقیق

در وادی ششم با متون مشکل مواجهیم. در وادی پیشین، متن دقیق بود، اما در این وادی متون را مشکل پیش رو داریم و باید به بحث اختلاف حدیث پرداخت.

منزل سی و سوم، الاستبصار

منزل سی و سوم، کتاب الاستبصار است. الاستبصار تنها به روایات اختلافی می‌پردازد؛ یعنی اگر روایتی گروه مخالف نداشته باشد، در این کتاب جای ندارد.

منزل سی و چهارم، الکافی (جلد هشتم)

منزل سی و چهارم، جلد هشتم الکافی است. در این منزل هم مبحث مشکل الحدیث مورد نظر است و هم نقد حدیث. به هنگام مطالعه احادیث این کتاب نباید از حواشی ملا صالح مازندرانی و علامه شعرانی چشم پوشید.^{۳۲}

منزل سی و پنجم، مصابیح الانوار

منزل سی و پنجم، به مصابیح الانوار، نوشته سید عبدالله شبر اختصاص یافته است. سید عبدالله شبر در کتاب مصابیح الانوار، روایات مشکل را جمع آوری کرده است که کتابی خواندنی است. گاهی اوقات دیده می‌شود که سید عبدالله شبر، برای یک روایت، چندین نظریه را مطرح کرده است و بسیاری از این نظریات را از علامه مجلسی گرفته است. البته ممکن است هم توضیحاتی نیز اضافه کرده باشد. خواننده در این مرحله با مشکل الحدیث آشنا می‌شود. در این منزل می‌توان مثلاً احادیث طینت یا جبر و اختیار را در کتاب مصابیح الانوار پیگیری کرد.

منزل سی و هشتم، جامع الاسرار

منزل سی و هشتم، کتاب جامع الاسرار، اثر سید حیدر آملی است. این کتاب به مشکل الحدیث احادیث عرفانی اختصاص دارد. گروهی از روایات _ که روایات عرفانی خوانده می‌شوند _ در جوامع رسمی حدیثی شیعه وجود ندارد. این روایات از دوره سید حیدر آملی وارد حوزه حدیثی شیعه شده و برخی از آنها به کتاب‌هایی مثل کتاب‌های مرحوم فیض یا احسائی راه پیدا کرده‌اند. اولین کتابی که به این موضوع توجه کرده، کتاب جامع الاسرار است که در قرن هفتم نوشته شده است. این روایات، معمولاً جزء احادیث مشکل هستند. بنابراین، کسی که مراحل گذشته را نگذرانده، وارد این وادی نشود.

وادی هفتم: اسناد

وادی هفتم، وادی اسناد است. در وادی اول و دوم و سوم معمولاً اصلاً روایت مسند خوانده نشد؛ اما در مراحل بعدی، روایات مسند خوانده می‌شود، ولی از سند به سادگی عبور می‌گردد. در این مرحله باید قدری وارد وادی اسناد شد.

منزل سی و هفتم، الکافی (اسناد پر تکرار)

منزل سی و هفتم، در این منزل اسناد پر تکرار کتاب الکافی قرار دارد. به نظر می‌رسد اگر کسی به کتاب الکافی _ که به وسیله مؤسسه دارالحدیث تصحیح و چاپ شده است _ دسترسی داشته باشد، با مطالعه اسناد و حواشی آن بتواند تا حدود زیادی در رجال متبحر شود.^{۳۳}

۳۲. مرحوم شعرانی و ملا صالح مازندرانی کل فروع الکافی را کنار گذاشته‌اند، اما اصول و روضه را شرح کرده‌اند.

منزل سی و هشتم، تهذیب الاحکام (مشیخه)

در منزل سی و هشتم، مشیخه شیخ طوسی باید مطالعه شود. مشیخه در جلد آخر تهذیب الاحکام است و در آن، اسناد و طرق شیخ طوسی به کتاب‌های حدیثی پیشین ذکر شده است. خواندن مشیخه مانند اسناد پر تکرار کتاب الکافی است. آشنایی با مشیخه شیخ صدوق در کتاب من لا یحضره الفقیه، مشیخه شیخ طوسی در تهذیب الاحکام و اسناد پر تکرار الکافی بسیار مفید است. در این منزل، بحث رجالی نداریم و فقط می‌خواهیم با افراد و ویژگی‌های آنها آشنا بشویم. معمولاً در چاپ‌های متفاوت تهذیب الاحکام توضیحی اجمالی داده‌اند، ولی بهترین راه برای شناخت آنها کتاب معجم الرجال آیه‌الله خویی است.

منزل سی و نهم و چهلم، فهرست نجاشی و فهرست طوسی

در آخرین منزل، دو کتاب فهرست، یعنی الفهرست نجاشی و الفهرست شیخ طوسی مورد مطالعه قرار می‌گیرد. کتاب فهرست با کتاب مشیخه تفاوت دارد. حدیث پژوهان در این دو فهرست، هم با مجموعه مصادر حدیثی و هم با طرق رسیدن به آنها آشنا می‌شوند. هر طلبه‌ای که بخواهد کار حدیثی بکند، ناگزیر است دست‌کم طرق، اسامی کتاب‌ها و توضیحات آنها را از دو کتاب الفهرست نجاشی و الفهرست شیخ طوسی، از اول تا آخر بخواند.

برنامه مطالعاتی حدیث‌خوانی روشمند _ که با عنوان «هفت وادی، چهل منزل» ارائه گردید _ یک دوره برای آشنایی عمومی با حدیث است. اگر کسی این مراحل را طی کرد، شایسته است که یک دوره کتاب الکافی (به ویژه چاپ دار الحدیث) را نیز از اول تا آخر بخواند تا ان شاء الله یک حدیث‌خوان و حدیث‌دان توانمند بشود. امیدوارم که خدا به همه‌ی ما توفیق بدهد که بتوانیم مراحل را به راحتی طی کنیم.